

Pregledni rad
UDK 811.161.2'36

Олена КУЛЬБАБСЬКА (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
o.kulbabska@chnu.edu.ua

Галина ТЕСЛИЦЬКА (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
g.teslitska@chnu.edu.ua

СЕМАНТИКА ТА СИНТАГМАТИКА ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ З НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ АД'ЕКТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті комплексно досліджено явище синтаксичного ускладнення структури простого речення напівпредикативними ад'єктивними компонентами (традиційно – відокремленими прикметниковими і дієприкметниковими зворотами), що їм притаманна потенційна предикативність. Автори визначають прості речення, ускладнені напівпредикативними ад'єктивними компонентами, як актуалізовані через відокремлення однолексемні або кількаслівні синтаксичні утворення, що постали внаслідок згортання простого елементарного речення в нереченнєву пропозицію, центральну позицію в якому посідає вторинна предикатна синтаксема у формі ад'єктива, граматично та семантично пов'язана з базовою частиною простого ускладненого речення (через категорії відносної темпоральності, відносної модальності та часткової персональності).

Напівпредикативність визначено як синтаксичну категорію простого ускладненого речення із формальними ознаками: оформленням за певною граматичною схемою, наявністю інтонації відокремлення, синтаксичною автономністю і розчленованістю.

У статті встановлено, що ад'єктиви як вторинні предикати в семантико-синтаксичній структурі простого речення функціують як одновалентні чи полівалентні одиниці. Ад'єктивні структури, що володіють значеннєвою та структурною поліфункційністю, передбачають формування дво-, три, чотири- та

п'ятикомпонентних моделей. У процесі дослідження якісного складу напівпредикативних ад'єктивних конструкцій унаочнено моделі приєднання до вторинних предикатів валентно зумовлених / не зумовлених синтаксем. Автори пропонують типологію моделей валентних потенцій ад'єктива, виокремлюючи різнокомпонентні сполучення вторинного предиката з субстанційними синтаксемами (суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною, локативною), або адвербіальними синтаксемами із часовим, причиновим, допустовим, цільовим, умовним, порівняльним і характеризувальним значеннями.

Ключові слова: *просте ускладнене речення, напівпредикативний ад'єктивний компонент, семантика, синтагматика, валентність, вторинний предикат*

Сучасна граматична теорія зумовлює багатоаспектний аналіз синтаксичних одиниць з огляду на різноманітність їхніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і функційних ознак та актуалізує питання про асиметричний дуалізм простого речення. Складність дослідження простих речень асиметричної структури як одиниць синтаксису полягає в їх багатоаспектності, у нечіткому визначенні поняття „неелементарне речення“ та механізмів ускладнення, що їх витлумачують як „конденсацію“ (Лутак, 1986), „компресію“ (Гак, 1998), „згортання“ (Вихованець, 2002; Городенська, 1991; Гуйванюк, 1999; Кульбабська, 2011), „взаємодію речень із втратою предикації“ (Богданов, 1977), „взаємодію моделей речення“ (Золотова, 2001), а також різних методологічних підходів щодо виокремлення конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі речення.

До широкого арсеналу ускладнювальних засобів реченнєвої структури традиційно уналежують відокремлені конструкції, центральну позицію в яких посідають дієприслівники, дієприкметники, прикметники та іменники-апозитиви.

Дослідники вважають проблему дефініції простого ускладненого речення з напівпредикативними компонентами однією з найважливіших у сучасному мовознавстві, оскільки на часі розв'язання питання: які ознаки – формальні, семантичні, комунікативні – варто визнати релевантними для їх комплексного аналізу.

Актуальність дослідження простих речень, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними компонентами (НАК), зумовлена двома чинниками: 1) їхньою здатністю визначати ціннісні орієнтири особистості в акті комунікації, під час якої мовець, ієрархізуючи інформацію про дійсність, моделює пропозиції („стан справ“) як динамічні або статичні, реченнєво-оформлені або згорнуті; 2) необхідністю здійснення системного аналізу

НАК з огляду на їхню структуру та діапазон функціонування, що дасть змогу глибше пізнати граматичну природу та семантичні потенції прикметників і дієприкметників (віддієслівних прикметників) у сучасній українській мові.

Мета статті – комплексне дослідження простих речень із НАК в українській мові, з'ясування їхніх семантичних параметрів, зовнішньо-синтагматичних особливостей і специфіки внутрішньої формально-синтаксичної організації ад'єктивних ускладнювачів.

Об'єкт дослідження – просте речення, ускладнене напівпредикативними ад'єктивними компонентами, а **предмет** – структурно-семантичні, синтагматичні і функційні параметри ад'єктивів як засобів вторинної предикації в неелементарній (ускладненій) реченнєвій структурі, тип семантико-синтаксичних відношень між цими вторинними синтаксемами й базовими суб'єктом і предикатом.

За своїми семантико-граматичними характеристиками ад'єктивні форми репрезентують один з основних класів граматичної структури української мови, утім, їх лінгвальний статус дотепер залишається дискусійним. У концепції, вперше у вітчизняному мовознавстві обґрунтованій І. Вихованцем, визначено прикметник як самостійну, але периферійну частину мови, що за особливістю синтаксичного функціонування охоплює, по-перше, *власне-прикметники* (посідають типову формально-синтаксичну позицію узгодженого в роді, числі й відмінку означального приіменникового поширювача, чітко виражають атрибутивну семантику); по-друге, *транспоновані в інші частини мови прикметники* (серед них і дієприкметники), які функціують у всіх інших формально-синтаксичних позиціях, передовсім притаманних дієслову (як іменної частини складеного присудка, частини подвійного присудка, напівпредикативного компонента) або іменнику за умови субстантивації (Вихованець, 1988: 14–19).

Ведучи мову про відокремлення, дослідники сходяться на думці, що це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, яке не набуло однозначного витлумачення серед мовознавців. Традиційно категорію відокремлення визначають з огляду на: 1) граматичні властивості певних частин мови структурувати напівпредикативний відокремлений сегмент; 2) відсутність граматичного зв'язку з основним складом речення; 3) ступінь поширення відокремленого звороту; 4) позиції у структурі простого речення; 5) „сусідство“ інших відокремлених конструкцій; 6) постановку розділових знаків для виокремлення на письмі певних квантів інформації, на яких фіксують увагу адресата; 7) інтонацію, порядок слів, мелодику, паузу, ритм тощо.

У функційно-стилістичному аспекті відокремлення розглядають як виразне стилістичне явище вербальної комунікації, що є засобом акту-

алізації комунікативно значущої інформації, мовної економії, посилення експресивності та виразності висловлення (Бацевич, 2004; Єрмоленко, 1982).

За нашими спостереженнями, відокремленому ад'єктивному компоненту притаманні ознаки, що унаочнюють специфіку синтаксичної позиції в реченні та синтаксичного значення відокремленого компонента, здатного:

1) поєднуватися із загальними чи власними назвами, конкретними й абстрактними номінаціями, особовими займенниками: *Повиті запотілою поволокою, виноградні пальчики тяглися до дерев'яної таці* (В. Даниленко); *Зачинивши двері, Недокус, спітнілий і розгублений, сів на своє звичне місце* (Ю. Збанацький);

2) узгоджуватися із субстантивним членом незалежно від ступеня його поширення та синтаксичної позиції в реченні: *У широкому коридорі, заповненому дітьми, настала мертва тиша* (Ю. Збанацький); *Уявив собі її, заплакану, пригнічену, убиту горем* (В. Ґабор);

3) посідати постпозицію та препозицію щодо означуваного слова: *Отут стояла хата наша, збудована ще дідусем Павлом* (Н. Царук); *Чорна слизка і липуча, кров зацебенить із надрізаних ран* (М. Лазарук);

4) маркувати предикатно-атрибутивні семантико-синтаксичні відношення (у препозиції – часто з обставинними відтінками): *Я пелюстки зривала, бліді, потайні* (Н. Царук) // *Я пелюстки зривала, які були бліді, які були потайні; Невисокий, збитий туго, мов мішок з пшеницею, коротконогий і короткорукий, він був на подив меткий і енергійний* (Ю. Збанацький) // *Незважаючи на те, що [чоловік] був невисокий, збитий туго, мов мішок з пшеницею, коротконогий і короткорукий, він був на подив меткий і енергійний* – допустовий відтінок значення;

5) бути однослівним або поширюватися залежними компонентами (відокремлений зворот), або ускладнюватися порівняльними конструкціями, утворювати сурядні ряди тощо: *...А одну пелюсточку я не зірвала, залишила одну – самотню і вперту* (Н. Царук); *Це – підворіття, як епоха, забетонована у страх, для неї вмерла вже Голгофа й вінець на світлих головах* (М. Лазарук).

За семантико-синтаксичного підходу відокремлені конструкції витлумачують з погляду семантичної поліпропозитивності ускладненого речення (Городенська, 2005). Доведено, що прикметники, приіменникові дієприкметники, дієприслівники та іменники здатні бути потенційними вторинними предикативними синтаксемами (Межов, 2012) та нарощувати глибину речення, створюючи перспективу його розгортання, а також зба-

гачувати речення додатковим логіко-синтаксичним значенням причини, мети, умови, допусту, часу дії, наповнювати просте ускладнене речення певним стилістичним (функційним) забарвленням. Наприклад: *Нащо стежки, заплутані й нерівні?* (В. Васкан) // *Нащо стежки, якщо вони заплутані й нерівні?*; *Сюди зібралися і крамарі, сподіваючись корисно розпродати свої товари* (З. Тулуб) // *Сюди зібралися і крамарі, бо сподівалися корисно розпродати свої товари* // *Сюди зібралися і крамарі, щоб корисно розпродати свої товари*; *Магда, тоді ще зовсім юна, хотіла переметнутися в село на Подністров'ї* (В. Китайгородська) // *Коли Магда була ще зовсім юною, хотіла переметнутися в село на Подністров'ї* тощо.

У плані змісту відокремлення – спосіб трансформації розгорнутої пропозиції в напівзгорнуту, що виражає додаткове повідомлення, доповнює предикацію у фразі, репрезентує вторинну предикацію. У плані вираження відокремленню притаманне порушення „зв’язного“ синтаксису, яке передусім виявляє інтонація (паузи, зміна тону й темпу).

Отже, слова чи слововформи в українській мові мають потенційну здатність трансформуватися в предикативний член, а службові частини мови, допоміжні слова (займенники з акцентувальною функцією чи модальні слова), інтонація, відокремлення, порядок слів тощо увиразнюють семантику потенційних предикатів щодо основних або вторинних суб’єктних синтаксем (Загнітко, 2006), спільно виформовуючи згорнуту пропозицію. Зокрема, прикметники й віддієслівні деривати (дієприслівники, дієприкметники), будучи наслідком позиційних переміщень предикатів дії в межах речення, частково нейтралізують вихідну семантику дії і спричиняють значеннєві нашарування інших частин мови. Це дає нам підстави для дослідження відокремлених компонентів, які створюють потенційну предикативну ситуацію, не як процесу виокремлення другорядних членів у відокремлення, а як уведення певного компонента до базового речення, у якому він виконує іншу функцію, ніж традиційні другорядні члени. Уважаємо, що відокремлення – це не ізоляція, не відмежування від ядерної структури, а спосіб установаження специфічного (напівпредикативного) зв’язку з нею. Актуалізаційну функцію відокремленої конструкції можна розкрити лише за умови розгляду змістових і структурних (внутрішньосинтаксичних і зовнішньосинтаксичних) зв’язків між компонентами простого ускладненого речення.

Залежно від ономасіологічних параметрів ад’єктивів та умов їх функціонування виокремлено *напівпредикативність* як: 1) визначальну характеристику комунікативно окресленого різновиду ускладненого простого із відокремленими конструкціями; 2) синтаксичне значення,

що частково збігається з предикативним, але не утворює самостійної синтаксичної одиниці; 3) засіб актуалізації комунікативно важливої інформації, додаткових повідомлень відповідно до інтенцій мовця.

У семантико-синтаксичній організації ускладненого простого речення ад'єктиви зазвичай виконують роль вторинних предикатних синтаксем – мінімальних функційних синтаксичних одиниць, репрезентантів синтаксем невалентного характеру, утворених унаслідок різноманітних перетворень вихідних семантично елементарних речень для вираження імпліцитних предикатно-атрибутивних і предикатно-адвербіальних семантико-синтаксичних відношень, із первинною для нейтралізованих лексично тотожних предикатів семантикою дії, процесу, стану або якості (Тесліцька, 2019).

Методологічним підґрунтям статті є концепція ускладненого простого речення, що його витлумачено як неелементарну синтаксичну одиницю, у структурі якої можна виокремити основне (немодифіковане) елементарне речення і вторинний член речення, витворений із вихідного елементарного речення (Вихованець, 1992).

Специфікою теми зумовлений комплексний підхід до застосування **методів дослідження**, серед яких: метод *лінгвістичного опису* – для аналізу та систематизації ускладнених простих речень із *прийомами внутрішнього та зовнішнього моделювання*, що дало змогу системно проаналізувати граматичну структуру й семантичну типологію НАК та означуваних компонентів в основній частині речення, *методики лінгвістичного спостереження, класифікації і систематизації* – для поділу мовних явищ на окремі групи на основі диференційних ознак; *структурний* метод, представлений *методиками трансформаційного й дис-трибутивного аналізів* – для встановлення типології моделей, що демонструють синтагматичні можливості ад'єктива в ускладнених простого речення, а також *аналізом безпосередніх складників* – для виокремлення спільного між складним і ускладненим простим реченням, словосполученням і НАК через подібність і відмінність у виборі їхніх трансформацій; метод *субституції* (функційної заміни) – для фіксації формально-семантичних співвідношень мінімальних семантико-синтаксичних одиниць та інших засобів номінації того самого референта, виявлення змін у їхніх синтаксичних позиціях у реченні. Висвітлення особливостей структури, семантики і функцій простого речення із НАК досягнуто за допомогою методик *формально-синтаксичного, семантичного, контекстуально-ситуативного, інтерпретативного аналізів*.

З огляду на семантичну вагомість НАК у структурі простого речення виокремлено такі їх типи: 1) характеристики важливих ознак

предмета, на які автор звертає увагу іншого комуніканта: *Він [фокстрот] належить у нас до танців, заплямованих тавром розпусти* (В. Підмогильний); 2) нейтральної функції, якщо НАК визначає предмет, називаючи його сталою ознаку: *Город Глібів, заснований зовсім недавно князем Глібом, перестав існувати* (В. Малик); 3) додаткового повідомлення про час, причину, умову, мету, наслідок основної дії: *Татарські гурти, тепер збиті з пантелику, кинулися геть* (М. Івасюк).

У семантико-синтаксичній організації ускладненого простого речення ад'єктиви зазвичай виражають атрибутивно-предикатні ознаки опорного субстантивного компонента, виконуючи репрезентативну функцію, маркують додаткову ситуацію та згорнуту пропозицію, як-от: *Зрозпачена, безсила, змучена, Євпраксія плакала впродовж багатьох днів* (П. Загребельний) // *Євпраксія, яка була зрозпачена, безсила, змучена, плакала...* До того ж відокремлені ад'єктивні компоненти в умовах конкретних мовленнєвих реалізацій є морфолого-синтаксичними засобами вираження адвербіальної семантики: **причини, допусту, часу, мети, умови**, напр., причинове значення: *І живий жаль брав слухати її, змучену, переболілу найбільшими болями – материнською любов'ю* (М. Стельмах) // *І живий жаль брав слухати її + (БО) вона була змучена, переболіла найбільшими болями – материнською любов'ю*.

Кореляцію предиката базового речення (P_1) та вторинного ад'єктивного компонента (P_2) визначено через категорії відносної темпоральності й відносної модальності, тоді як категорію часткової персональності проаналізовано з огляду на кореляцію НАК із суб'єктом базового речення (S_1).

Відносна темпоральність співвідносить тривалість дії щодо іншої межі відліку. Темпоральність НАК визначено завдяки часовим параметрам і лексичному значенню Vf-присудків, значенню активного та пасивного станів (для віддієслівних прикметників), а також контекстного оточення, зокрема вживання спеціальних лексем – темпоративів. Категорія відносної темпоральності в НАК уможливує виформування значення **одночасності** (*Дідо Рогволод сидів на покуті за столом, увесь білий і врочистий* (І. Білик)) чи **різних часових планів**: 1) передування, коли відокремлений компонент виражає закінчену дію з додатковою семантикою результативності (*А я вже стою перед іконою в старім бушлаті, у черевиках, підшитих тоненькою байкою* (В. Китайгородська)); 2) наступності – за наявності темпоративів на зразок *ще, пізніше, за рік* та використання Vf-присудків у формі минулого часу (*Половина саду ще зеленіла молодим листом, згодом осипаним сажею* (М. Стельмах)).

Оскільки **об'єктивна модальність** є встановлюваним мовцем стосунком змісту висловлення до дійсності, визначаємо відносну модальність

НАК унаслідок кореляції з модальним планом основного складу речення: 1) реальність базової частини та реальність НАК, напр.: *Навчений гірким досвідом, Степан на дві години раніше з'явився на іспит* (В. Підмогильний) // *Степан на дві години раніше з'явився на іспит + Степан був навчений гірким досвідом*; 2) ірреальність простого речення та ірреальність НАК, напр.: *Земля б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив* (М. Стельмах) // *Земля б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу + Вага була б зібрана за трудний тиждень жнив*; 3) потенційність ПР та потенційність НАК, напр.: *Його [Селіма] ж віддам за ціну, втричі вищу* (Р. Іваничук) // *Його ж віддам за ціну + Ціна буде втричі вищою*; 4) незбіги модальних планів на зразок потенційність ↔ реальність, напр.: *Навряд чи, упаковані за останнім словом екобезпеки, контейнери додадуть рентгенів у пересичену радіонуклідами землю Чорнобиля* (Г. Тарасюк) // *Навряд чи контейнери додадуть рентгенів у землю + Контейнери є упаковані за останнім словом екобезпеки*; 5) невідповідність „ірреальність ↔ реальність“ у реченнях із предикатом-імперативом, напр.: *Спитай старих циганок, покритих сивиною* (Л. Костенко) // *Ти маєш спитати старих циганок + Старі циганки (є) покриті сивиною*. Закцентовано, що маркером суб'єктивної модальності та вираження оцінки мовця є використання в НАК вставних (*Хтось голосно лаяв по-готському й Христа, й Одіна, й усіх на світі кумирів і натужно зойкував, певно, поранений* (І. Білик)) і вставлених конструкцій (*Біла хустина вигулькує на стежці, обсаджений мальвами (до її хати й досі нема дороги, тільки стежка в спориші та у мальвах)* (В. Яворівський)), порівняльних зворотів (*По землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі* (Г. Тютюнник)), авторизованих конструкцій із частками (*Та ось Багрічиха прийшла сама, похнюплена і ніби аж почорніла від втоми і журби* (М. Івасюк)).

З огляду на категорію часткової персональності в реченнях із НАК спостережено наявність одного чи більше суб'єктів (носіїв ознаки). Визначальною прикметою цих синтаксичних конструкцій є збіги / незбіги суб'єктів основної та згорнутої пропозицій, тобто **моносуб'єктність** (*Імператор не слав туди послів, злий на князя Всеволода* (П. Загребельний) // *Імператор не слав туди послів + Імператор був злий...*) чи **полісуб'єктність** неелементарного простого речення (*Після вечери посадила Явдоха Павла на покуті, вимитого і сонливого* (Гр. Тютюнник) // *Явдоха посадила Павла на покуті + Павло був вимитий...*). Засобами вираження суб'єктної синтаксеми в таких конструкціях є іменники на позначення конкретних чи абстрактних понять, збірні і речовинні субстантиви.

Традиційно, ведучи мову про синтаксеми, зумовлені валентністю предиката, дослідники поділяють їх на лівобічні та правобічні. При цьо-

му лівобічний аргумент витлумачують як суб'єкт, тобто той конституент предикативних відношень, який є субстанцією, джерелом якоїсь із виокремлених предикативних ознак, її носієм. О. Межов із суб'єктом пов'язує виконавця дії, носія стану, сприйняття, відношення або ознаки: „суб'єкт – це той (те), від кого (чого) спрямована дія, стан, сприймання, відношення (у широкому розумінні – володіння) або ознака“ [184, с. 125]. При цьому суб'єкт є не тільки активною субстанцією, що функціонує в реченнях із предикатами дії, а й пасивною – у реченнях з іншими типами предикатів, зокрема, при предикатах, виражених ад'єктивом.

До правобічних синтаксем дослідники зараховують ті елементи семантико-синтаксичних відношень, що постають як залежні від предиката субстанції, на які спрямовано дію (об'єкт, адресат), за участю яких відбувається дія (інструменталь) або яких стосується предикатна ознака (локатив) [40, с. 139].

У напівпредикативних ад'єктивних конструкціях вторинний предикат має широкі сполучувальні можливості й потенційно передбачає приєднання п'яти синтаксем субстанційного типу: суб'єктної, об'єктної, інструментальної, адресатної, локативної (Кутня, 2009: 14). Крім того, напівпредикативні конструкції можуть ускладнювати вторинними предикатно-адвербіальними синтаксемами (часу, причини, умови, допусту, способу дії), тобто валентно не прогнозованими компонентами.

Українському ад'єктиву як вторинному предикату (P_2) притаманна здатність реалізовувати в НАК правобічну та лівобічну валентності в дво-, три-, чотири- та п'ятикомпонентних синтаксичних утвореннях.

Двокомпонентні НАК представлено п'ятьма моделями з валентно зумовленою синтаксемою та сімома моделями із синтаксемою, не прогнозованою валентністю P_2 .

Суб'єкт вторинної предикації (S_2) в моделі $S_2 - P_2$ функціонує при вторинному предикаті із семантикою дії, процесу чи, рідше, стану та виражений здебільшого відмінковими і прийменниково-відмінковими формами субстантивів (далі – N_n). Типовим морфологічним засобом репрезентації суб'єктної семантики є N_5 (*зупинений вигуком, переобтяжений інформацією, стомлений ніччю*), проте можливі варіантні форми N_3 (*усім знаний*), *для / від + N₂* (*типовий для роду, залишений від мам*).

Найпродуктивнішими є НАК, що спеціалізуються на вираженні **об'єктних відношень** (модель $P_2 - O$). Вторинні предикати в таких побудовах охоплюють низку семантичних варіантів: акціональний, процесуальний, стативний, квалітативної та квантитативної ознаки, напр.: *привчений до мислення, жадаючий зцілення, заспокоєний в потребах, готовий до посмішок, більший від голови*. Специфічною рисою ад'єктив-

ного P_2 є те, що він не має здатності приєднувати форми N_4 без прийменника зі значенням прямого об'єкта, проте регулярними засобами його репрезентації є відмінкові форми N_2 (*спраглий дива*), N_3 (*мені прихильний*), N_5 (*одержимий ідеєю*); прийменниково-відмінкові форми *до* / *з* / *у* + N_2 (*звиклий до простоти, єдиний з усіх, позичений у сусіди*), *на* / *в* / *за* + N_4 (*схожий на угодника, закоханий в Севіллю, дорогоцінніший за скарби*). У функції непрямого об'єкта вжито форми *для* / *з* / *від* / *серед* + N_2 (*страшніший для нього, задоволений з тепла, звільнений від роботи, відомий серед містян*), *з* + N_5 (*зв'язаний з боротьбою*), *на* + N_6 (*помішаний на польських штучках*).

Модель $P_2 - A$ репрезентує сполучення опорного компонента із семантикою давання, дарування, отримання інформації, призначення, власне-якості з адресатною синтаксею. Засоби вираження адресатної синтаксеми – відмінкова форма N_3 (*призначений Михайлові*) та прийменниково-відмінкові *для* / *до* + N_2 (*відібраний для султана, писаний до друга*).

Інструментальну синтаксему зафіксовано в НАК, що відповідають вихідній моделі $P_2 - Ins$, у якій валентно прогнозовану позицію при акціональних предикатах посідають субстантиви із семантикою знаряддя та засобу дії, напр.: N_5 (*пересічений остям, підсилений мікрофоном*) і прийменниково-відмінкові форми *в* / *на* + N_4 (*закований в кайдани, прикований на ланцюг*).

Центральну позицію в моделі $P_2 - Loc$ заповнюють вторинні предикати із загальною семантикою перебування, розміщення, знаходження, руху та переміщення у просторі, спрямованості, визначення місцезнаходження кого-, чого-небудь, здобуття, зорового й слухового сприйняття, створення об'єктів. У їхній валентній рамці перебувають локативні синтаксеми, зазвичай виражені: *до* / *з* / *навколо* / *біля* / *серед* / *з-над* / *проти* + N_2 (*приладнаний до обшивок, з України завезений, виставлений навколо села, повний біля пліч, чужий серед квітів, випорснутий з-над оград, звернений проти місяця*); *в* / *на* / *крізь* / *через* + N_4 (*занурений в глибінь, закинений на плечі, проведений крізь геліоніт, перекинутий через рамено*); *під* / *над* / *перед* / *за* + N_5 (*застебнутий під підборіддям, розкиданий над обрієм, розстелений перед домом, схований за переліском*); *в* / *на* / *по* / *при* + N_6 (*захований в житі, новозбудований на околиці, розкиданий по берегах, розстелений при каналі*).

До складу НАК можуть входити також не зумовлені валентністю вторинного предиката одиничні компоненти з адвербіальною семантикою.

Вторинні предикати в моделі $P_2 - Temp$ виражають значення конкретної фізичної дії, фізіологічного, розумового чи емоційного процесів,

а репрезентантами темпоральних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми: *за часів / з...до + N₂* (збудований за часів навали, щасливий з колиски й до домовини); *в / на + N₄* (збитий в хвилину, готовий на зиму); *в / по + N₆* (четвертий в травні, гнучкий по молодості) та прислівники (**Adv**): *сьогодні коронований, раніше не підозрюваний*.

Сполучення вторинного предиката з причиновою синтаксемою реалізується в моделі **P₂ – Caus** із семантикою зумовленості, наслідку або підстави дії чи стану. Варіантами вираження каузального компонента є форми *від / після + N₂* (роздобрили від знань, теплий після постелі); *через / за + N₄* (покараний за провину, страшний через сльози).

НАК із цільовими синтаксемами (модель **P₂ – Fin. res**) охоплюють вторинні предикати конкретної фізичної дії, цілеспрямованого руху, бажаності, призначення та адвербіальні компоненти, виражені прийменниково-відмінковими формами: *для / заради / до + N₂* (виставлений для принади, залишений заради сина, убраний до весіль); *на / про + N₄* (призначений на роботу, схований про запас) та інфінітивом (покликаний служити).

У моделі **P₂ – Conces** значення допустовості маркують сполучники *хоч, дарма що* і частки *бодай, навіть* (дарма що незрозумілий, бодай навіть і золотий); прийменниково-відмінкові форми: *попри + N₄* (нездібний попри бажання) і *всупереч + N₆* (опублікований всупереч перешкодам), а вторинні предикати передають процесуальну чи якісну семантику.

Значення умови (модель **P₂ – Condis**) при ад'єктивах на позначення кольору предмета виражають прийменниково-відмінкові форми *проти + N₂*, *при + N₃* (чорний проти сонця, зелений при місяці).

Адвербіальні синтаксеми з характеризувальним значенням при вторинних предикатах конкретної фізичної дії чи процесу в моделі **P₂ – Ch** означають спосіб вияву дії. Структури із семантикою характеристизації репрезентують форми *N₅* (зароблений потом); *без / під + N₂* (зниклий без сліду, стрижений під Іва Монтана); *в / на + N₄* (вишикуваний в ряди, пошитий на зразок); **Adv** (гордо піднесений).

Порівняльно-асоціативні синтаксеми в моделі **P₂ – Comp**, центральну позицію в яких посідають вторинні предикати якості, зреалізовано через сполучники *як, мов, ніж*, напр.: *граційний, як лебідь; гострий, мов дзвіночок; старіший, ніж світ*.

Трикомпонентні моделі НАК охоплюють такі конструкції: двосубстанційні, двоадвербіальні, комбіновані – з поєднанням субстанційної та адвербіальної синтаксем.

Опорними компонентами моделі **S₂ – P₂ – O₂** є ад'єктиви зі значенням дії – конкретної фізичної та локативної, дарування, а також фізі-

ологічного процесу. Суб'єктна синтаксема виражена N_5 , тоді як об'єктна має ширший спектр репрезентантів: *до / у / з / од + N_2 (бентежністю вивищений до неба, заслужений мною у дами, забраний з голови залізом, відгороджений од Сейму муром); на / в + N_4 (розстелений Іваном на ковдру, підштурхуваний в плечі тривогами); над / за + N_5 (світанням піднесений над світом, виплаканий Розандою за Тимошем); на + N_6 (виплетений птицею на колесі).*

Ядро конструкцій (модель $P_2 - O_1 - O_2$) із двома об'єктними компонентами виформовують вторинні предикати із семантикою якості-відношення та здобуття; засобами вираження об'єктних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми *для / з-поміж / у + N_2 ; на / за + N_4 ; з + N_5* , напр.: *солодший для дітей за співи, для матері схожий на Івана, з-поміж братів найбільш ознайомлений з мовою, куплений за дукати у Матеша.*

Вторинні предикати в моделі $S_2 - P_2 - A$ передають семантику дарування, придбання, передавання, мовлення. Суб'єктна синтаксема регулярно виражена N_5 , тоді як варіантами адресатної синтаксеми є відмінкова (N_3) та прийменниково-відмінкові форми *для / до + N_2 (полишений мені бабунею, відлічений їй долею, створений Господом для нього, вимовлені батьком до мене).*

Ад'єктиви із семантикою конкретної фізичної дії виформовують дві моделі ($S_2 - P_2 - Ins$ та $S_2 - P_2 - Loc$) із валентно прогнозованими синтаксемами: суб'єктною (N_5), інструментальною (*по + N_6*) або локативною (*з / до + N_2 ; у + N_4 ; на / по + N_6 , Adv*), напр.: *організований мною по телебаченню, привезений чоловіком з Америки, вірою принесений до кринички, загнаний господарями в халабуду, кимось загублений на дорозі, розсипаний бандитами по долівці, підпертий зусібч подушками.*

НАК із двома валентно зумовленими субстанційними компонентами в моделях $P_2 + Loc - Loc$ та $P_2 + Inst + Loc$ утворюють вторинні предикати з акціональною семантикою. При цьому інструментальна синтаксема виражена лише N_5 , тоді як локативні синтаксеми уможливають ширший репертуар виражальних засобів: *до / біля + N_2 (припасований до тички на човні); в / попід + N_4 (забитими в голову молотом, підв'язаний попід вінця мотузком); на / в + N_6 (замаскованого на рову біля липи); між + N_5 (прихований між купами у холодку).*

Із-поміж конструкцій із двома залежними адвербіальними складниками в моделях $P_2 + Temp + Caus$, $P_2 + Temp + Ch$, $P_2 + Temp + Fin$. *res* домінують поєднання темпоральної синтаксеми (*у / за + N_4 ; Adv*) із каузальною (*од / від + N_2 ; в + N_6*), цільовою (*для + N_4*) та характеризувальною (*на + N_4 ; Adv*). Опорні компоненти в цих структурах – ад'єктиви на позначення конкретної фізичної дії, інтелектуального процесу,

емоційного стану, якісної характеристики, напр.: *раз у рік викошуваний для корму, завжди гордо піднесений, застебнутий у спеку на всі гудзики, негайно перекладений на мову, знуджений за день в самотині, завжди білий і теплий од борошна*.

Модель **P₂ + Fin. res + Fin. res** утворює ад'єктив із процесуальною семантикою, приєднуючи цільові (**Adv**) синтаксеми: *зозла виставлений напоказ*.

Вторинний предикат зі значенням називання виформовує модель **P₂ + Ch + Caus** із каузальним (*за* + **N₄**) та характеризувальним (**Adv**) компонентами: *званий так за колір*.

Трикомпонентні комбіновані моделі НАК утворено внаслідок поєднання субстанційної синтаксеми з валентно не прогнозованою адвербіальною.

Окрім ад'єктивів із семантикою конкретної фізичної дії (виокремлення, охоплення, отримання, мовлення, прикрашання), психологічного процесу, якісної характеристики в моделях **S₂ – P₂ – Temp**, **P₂ + O + Temp**, **P₂ + A + Temp**, **P₂ + Ins + Temp**, **P₂ + Loc + Temp** регулярними є темпоральні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими формами іменників (*від... до* + **N₂**; *у* + **N₄**; *перед* + **N₅**) та прислівниками. Субстанційні компоненти мають такі морфологічні форми вираження: суб'єктні – **N₅**, об'єктні – *від / для / заради* + **N₂**, *з* + **N₅**, адресатні – **N₃**, інструментальні – **N₅**, *із* + **N₅**, локативні – *у / на* + **N₆**. Напр.: *вишитий у війну бабцею, від тебе відмежований навіки, поданий Мертенсові в цей мент, вистрілені колись із гармат, посаджений перед війною на погорілиці*.

Моделі **S₂ – P₂ + Fin. res**, **P₂ + O + Fin. res**, **P₂ + A + Fin. res**, **P₂ + Ins + Fin. res**, **P₂ + Loc + Fin. res** синтаксично організовують вторинні предикати зі значенням конкретної фізичної дії, переміщення, дарування, прикрашання, інтелектуального процесу. Приад'єктивну позицію заповнюють валентно не прогнозовані цільові синтаксеми (*для / під* + **N₂**, *на* + **N₄**, **Adv**) та зумовлені валентністю суб'єкта (**N₅**), об'єкта (*на / у* + **N₂**), адресатна (**N₃**), інструментальна (**N₅**) чи локативна (*у* + **N₃**, **Adv**) синтаксеми, напр.: *Бертольдом вигаданий на розминання, у господині на обід позичений, даний Євпраксії для супроводу, прикрашений для okazії квітами, гнаний геть без мети*.

Валентний потенціал вторинних предикатів зі значенням конкретної фізичної дії, переміщення, буття, емоційно-психологічного стану, якості-відношення вможливує функціонування моделей **S₂ – P₂ – Ch**, **P₂ + O + Ch**, **P₂ + A + Ch**, **P₂ + Ins + Ch**, **P₂ + Loc + Ch**, у яких ад'єктив зумовлює наявність суб'єктної (**N₅**), об'єктної (*у* + **N₆**), адресатної (*для* + **N₂**), інструментальної (**N₅**), локативної (*з / до* + **N₂**, *на* + **N₄**) син-

таксем та валентно не прогнозованої адвербіальної синтаксеми з характеризувальним значенням (N_5 , *по / до* + N_2 , **Adv**). Напр.: *самочинно виторений уявою, цілком затоплений в Шопені, спеціально збираний для Елізи, зв'язаний по кількадесят воловодами, обернений лицем до землі*.

Нерегулярною є модель $P_2 + A + \text{Caus}$, що передбачає приєднання до вторинного предиката із семантикою конкретної фізичної дії адресатної (N_3) та каузальної (*за* + N_4) синтаксем: *настачене собі за прогріх*.

Чотирикомпонентні моделі НАК із трьома залежними складниками репрезентують поєднання ад'єктива з двома субстанційними синтаксемами й однією адвербіальною або двох адвербіальних синтаксем й однієї субстанційної.

У моделях $S_2 + P_2 + O + \text{Temp}$, $S_2 + P_2 + A + \text{Temp}$, $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Temp}$ при вторинних акціональних предикатах обов'язковим елементом є суб'єктна синтаксема (N_5), а інші позиції у валентній рамці P_2 здатні заповнювати об'єктна (*при* + N_2), адресатна (*до* + N_2), локативна (*посеред / по той бік* + N_2 , *у* + N_6). Адвербіальна синтаксема (*під час* + N_2 , **Adv**) виражає темпоральну семантику. Напр.: *водночас незалежні один від іншого, писаний до Ольги раніше сестрою, видобутий учнями по той бік Бугу під час розкопок*.

Модель $P_2 + O_1 + O_2 + \text{Temp}$ структурована вторинним предикатом якісної характеристики та зумовлює наявність двох об'єктних синтаксем (N_5 , *на* + N_2) і темпоральної (**Adv**), напр.: *вже схожий чимось на парубка*.

Предикати з локативною семантикою в моделі $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Fin. res}$ демонструють поєднання суб'єктної (N_5), локативної (*у* + N_4) та цільової (*для* + N_2) синтаксем, напр.: *посланий султаном у Молдавію для зміцнення*.

У моделі $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Caus}$ вторинний предикат має значення виготовлення та „відкриває місця“ суб'єктній (*у* + N_2) та локативній (*за* + N_5) синтаксемам; адвербіальний складник моделі (*на* + N_4) репрезентує каузативну семантику, напр.: *пошитий за Дністром на замовлення у грека*.

Ад'єктиви із семантикою дарування в моделі $S_2 + P_2 + A + \text{Caus}$ уможливають комбінацію суб'єктної (N_5), адресатної (N_3) та причинової (*за* + N_4) синтаксем, напр.: *подарований прабабусі Платоном за побілений палац*.

Вторинні предикати з акціональною семантикою виформовують моделі $P_2 + O + \text{Loc} + \text{Caus}$, $P_2 + \text{Ins} + \text{Loc} + \text{Caus}$, $P_2 + \text{Ins} + \text{Loc} + \text{Ch}$, $P_2 + \text{Loc} + O + \text{Ablat}$, у кожній із яких функціює локативна синтаксема (N_5 , *на / у* + N_4 , *понад* + N_5 , **Adv**); варіантами другого субстанційного компонента є об'єктна (*на* + N_6) чи інструментальна (N_5) синтаксеми. Адвербіальні компоненти виражають значення причини (*про* + N_4 , *згідно з* + N_5), характеристики (**Adv**) або заміщення (*замість* + N_2), напр.: *покла-*

дений згідно з ритуалом на соломі на підлогу, усипаний попід парканами жужелицею про негоду, смертельно поранений кулею у груди, прикритий зверху замість пілки листком.

Група НАК, до складу яких входять два адвербіальні компоненти й валентно зумовлена суб'єктна синтаксема ($N_5, v + N_2$), охоплює три моделі – $S_2 + P_2 + \text{Caus} + \text{Ch}$, $S_2 + P_2 + \text{Temp} + \text{Ch}$, $S_2 + P_2 + \text{Ch} + \text{Fin. res}$, напр.: *прозваний в нас без достатніх підстав Страховищем, розділений колись творцем на дві половинки, завбачливо принесений сестричкою на обід*. В інших моделях ($P_2 + O + \text{Temp} + \text{Ch}$, $P_2 + \text{Loc} + \text{Temp} + \text{Ch}$, $P_2 + \text{Ins} + \text{Ch}_1 + \text{Ch}_2$), окрім двох адвербіальних складників, наявна правобічна прогнозована синтаксема: або об'єктна (*супроти* + N_2), або інструментальна (N_5), або локативна (*Adv*). Щодо вторинних адвербіальних синтаксем, то вони вможливають бінарні комбінації із таких значень: темпорального (*Adv*), причинового (*без* + N_2), цільового (*на* + N_4) й характеризувального (N_5 , *на* + N_4 , *Adv*), напр.: *гострий подеколи до нечемності супроти учеників, колись званий в Астурії Альонзом Нуаньсом, по-старосвітськи навхрест пов'язаний хустинами*.

У п'ятикомпонентних НАК зафіксовано моделі $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Temp} + \text{Ch}$ та $P_2 + \text{Loc}_1 + \text{Loc}_2 + \text{Temp} + \text{Caus}$, складниками яких є дві субстанційні синтаксеми – суб'єктна (N_5) й локативна (*з / із* + N_2 , *Adv*), а також дві адвербіальні: темпоральна (*Adv*) в поєднанні з каузальною (*Adv*) або характеризувальною (*Adv*), напр.: *вже зовсім витіснений з душі тривогами; тепер вигнаний за крاملу із Галича сюди*.

На підставі аналізу фактичного матеріалу можна зробити висновок, що кількісний склад НАК зумовлений валентним потенціалом вторинного предиката, а також інтенційними настановами мовця, який, прагнучи уточнити, доповнити інформаційний обсяг повідомлюваного, вдається до вживання семантично багатовимірних адвербіальних компонентів у їхній структурі.

Отже, з-поміж визначальних умов формування напівпредикативності в простих реченнях із ад'єктивними компонентами виокремлюємо: 1) ономасіологічні властивості ад'єктивів як ознакових слів із синтаксичною зумовленістю граматичних категорій роду, числа й відмінка; закріпленістю як за приіменниковою формально-синтаксичною позицією, так і за придієслівною, коли спостережено синтаксичний ступінь транспозиції прикметника в дієслово; здатністю відкривати найбільшу кількість валентних позицій порівняно з іншими синтаксично уподібненими до дієслів компонентами; 2) вторинну предикацію; 3) семантику базової субстанційної синтаксеми – автосемантичного або синсемантичного стрижневого слова здебільшого у функції суб'єкта чи об'єкта; 4) аналогічність

семантико-синтаксичних відношень, зокрема предикатно-атрибутивних і предикатно-адвербіальних у простому ускладненому реченні до відношень між предикативними одиницями складного речення в плані синтаксичної деривації та кореферентності; 5) синтаксичну позицію щодо опорного компонента в простому неелементарному реченні; 6) актуалізацію (відокремленість); 7) вільну комунікативну позицію простих синтагм у висловленні, тобто здатність входити до складу комплексної теми або реми (за парцеляції – самостійної реми); 8) функційний потенціал – нарощувати глибину речення, створюючи перспективу його інформаційного розгортання; збагачувати висловлення додатковим логіко-синтаксичним значенням каузованої або цілеспрямованої дії, допусту, часу тощо; наповнювати просте ускладнене (неелементарне) речення певним стилістичним забарвленням, експресивними відтінками.

Література

- Бацевич, Федір (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Академія, 344 с.
- Богданов, Валентин (1977). *Семантико-синтаксическая организация предложения*. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 206 с.
- Вихованець, Іван (2002). „Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності“, in: *Українська мова*, № 1, с. 25–31.
- Вихованець, Іван (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ: Наук. думка, 224 с.
- Вихованець, Іван (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наук. думка, 256 с.
- Гак, Владимир (1998). „Высказывание и ситуация“, in: *Языковые преобразования*, с. 243–263.
- Городенська, Катерина (1991). *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ: Наук. думка, 192 с.
- Городенська, Катерина (2005). „Функціонально-категорійна грамати́ка української мови“, in: *Інформаційні технології в освіті*, № 2, 92–97.
- Гуйванюк, Ніна (1999). *Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць*. Чернівці: Рута, 336 с.
- Єрмоленко, Світлана (1982). *Синтаксис і стилістична семантика*. Київ: Наук. думка, 210 с.
- Загнітко, Анатолій (2006). *Теорія сучасного синтаксису*. Донецьк: ДонНУ, 378 с.
- Золотова, Галина (2001). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС, 367 с.

- Кульбабська, Олена (2011). *Вторинна предикація у простому реченні*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 672 с.
- Кутня, Галина (2009). „Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів“, in: *Вісник Львівського університету*. Серія „Філологічна“, вип. 46, ч. II, с. 9–16.
- Лутак, Тетяна (1986). „Вторинна предикація як засіб конденсації інформативного обсягу речення“, in: *Мовознавство*, № 4, с. 65–67.
- Межов, Олександр (2012). Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 464 с.
- Тесліцька, Галина (2019). Семантика та синтагматика простих речень з напівпредикативними ад’єктивними компонентами в українській мові : автореф. дис... канд. філол. наук. Чернівці, 20 с.

**KULBABSKA O. &
TESLITSKA H.**

SEMANTICS AND SYNTAGMATIC RELATIONS OF SIMPLE SENTENCES WITH SEMIPREDICATIVE ADJECTIVAL COMPONENTS IN UKRAINIAN

The research focuses on the study of the phenomenon of syntactic complication of a simple sentence structure by semipredicative adjectival components with the inherent potential predicativeness. The scientific relevance of the investigation is predetermined by a general tendency of modern linguistic studies towards the problems of semantic syntax, and by the attempt to elaborate a semantic theory of a sentence with regard to the central place of syntax in grammar, asymmetry of a language sign, deep categories of sentence. Therefore, the analysis of simple sentences complicated by semipredicative adjectival components (SAC) is predefined foremost by their ability to distinguish priorities of a personality in his/her act of communication during which a speaker differentiates his/her propositions as dynamic or static, full-sentenced or shortened.

Semipredicativeness is defined as a syntactic category of a simple (monopredicative) complicated sentence, that has acquired formal features, namely, its structuring according to a certain grammatical pattern, where the participle, the verbal adverb, the adjective or the noun with an apositive function take a central position; its intonation of detachment; its syntactic autonomy and dismemberment. In this respect, SAC is interpreted as embodied through detachment mono- or multi-lexeme syntactic formations appearing as a result of shortening of a simple elementary sentence into a non-sentence proposition. A central position in it is occupied by a secondary attributive syn-

taxeme represented by an adjective, that is grammatically and semantically related to a basic part of a simple complicated sentence and it illustrates secondary predicative-attributive relations (sometimes bearing adverbial features).

Adjectival structures with axiological and structural poly-functionalism unite in their composition models of two-, three- and quarternary word-combinations with valency-determined and valency-not-predefined elements. The analysis of the composition of semipredicative adjectival constructions has shown models of joining valency-predefined / not-predefined syntaxemes to secondary predicates.

Key words: *simple complicated sentence, semipredicative adjectival component, semantic, syntagmatic, combinability possibilities of the adjective*